

Anita Kisić

Pisanje o ratu – terapija ili osuda?

Kontrastivna analiza romana *Kao da me nema* Slavenke
Drakulić i *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar

EDICIJA A-302

Urednica edicije:

Janja Kovač

Recenzent:

dr. sc. Zvonko Kovač, red. prof.

Grafički dizajn:

Martina Babić

Matea Janković

Prijelom:

Dorian Celcer

Tisak:

Kerschoffset Zagreb d.o.o.

Nakladnik:

Klub studenata južne slavistike A-302

(za nakladnika: Janja Kovač)

Objavljivanje knjige omogućili:

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske

Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Zagreb, 2014.

ISBN 978-953-56026-9-9

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 885505

Anita Kisić

Pisanje o ratu – terapija ili osuda?

Kontrastivna analiza romana *Kao da me
nema* Slavenke Drakulić i *Kad je bio juli*
Nure Bazdulj - Hubijar

A★302

KLUB STUDENATA
JUŽNE SLAVISTIKE
FILOZOFSKOG FAKULTETA
SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Zagreb, rujan 2014.

KAZALO

Obrazloženje mentora	8
1. Uvod	15
2. Ratno pismo	18
2.1. Žensko ratno pismo	21
2.2. Pisanje o ratu – terapija ili osuda?	23
3. Kontrastivna analiza romana <i>Kao da me nema i Kad je bio juli</i>	29
3.1. Naslovi romana	29
3.2. Strukture romana	31
3.3. Iz Bosne pamtim	37
3.4. Rat je od mene učinio	42
3.5. Žena sam i stim uskladu tuđa	49
3.6. Portret zločinca	54
3.7. Dijete nije ništa krivo	58
3.8. Ima li Boga?!	62
4. Zaključak	65
Popis literature	70
Sažetak	72
Summary	73

Obrazloženje mentora

Studentica diplomskih studija južne slavistike i polonistike Anita Kisić u više se navrata isticala svojom motiviranosti za studij i aktivnim sudjelovanjem u mojim seminarima, bilo izvrsnim prijevodima sa slovenskoga ili ozbiljnim seminarskim radovima. Međutim, ono što je kao referat pročitala na našem završnom ispitnom kolokviju na kolegiju Međuknjiževna tumačenja izazvalo je nepodijeljeno priznanje svih studenata, a kako je seminarski rad potvrdio podjednaku stručnu i emocionalnu angažiranost kolegice Kisić u istraživanju ratne književnosti, s osobitim osvrtom na žensko ratno pismo i žensku problematiku, odlučili smo je predložiti za Rektorovu nagradu.

Naime, romani *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i *Kad je bio juli* Nure Bazdulj- Hubijar, premda napisani iz dvije različite životne i književne situacije, imaju isti vremenski i prostorni okvir – nedavni, nesretni rat u Bosni, koji je na Katedri već višestruko bio temom istraživanja u raznim vidovima (od propitivanja sarajevske ratne priče, problematike logora do animalističkoga čitanja reprezentacija rata), pa se očekivalo da će se Anita Kisić uključiti u standardno pročitavanje oba romana u kontekstu ženskoga ratnog pisma. Upravo obratno, njezino međuknjiževno čitanje bilo je fokusirano na tragične posljedice rata, kako pokušajem da se odgovori na središnje pitanje – je li pisanje o ratu terapija ili osuda? – tako i posebno s naglaskom na istraživanje žena kao

žrtava muške pohote - žrtava silovanja, traumama proizašlim iz toga i njihovim posljedicama. Izabравši dvije autorice različitoga stila, jedna koja je o ratnim žrtvama pisala na dokumentarno-fikcionalni način i druga koja piše kroz vizuru svjedokinje, iz infantilne perspektive dječaka, Kisić dolazi rano do spoznaje da terapija pisanjem može izgledati i kao „produživanje boli“, što se posebno može odnositi na čitatelje ili pogođene analitičare. Stoga je njezina analiza - premda uredno provedena prema sistematici poredbenoga tumačenja, od analize naslova i strukture romana, zajedničke tematike i motiva do aspekata sjećanja (pokušaja zaboravljanja) i promjena u životima likova, promjena kojima su uzrok rat i traumatični ratni događaji - s jedne strane pisana stručno, sa svim osobitostima znanstveno-stručne rasprave, a s druge strane etički angažirano na strani žrtava, sve i kada one same, bilo kroz sudbinu i „sažaljenje“ likova ili kroz intervencije pripovjedačica, nastoje u novom, mirnodopskom životu sve zaboravili ili jednostavno živjeti dalje kao da se nije ništa dogodilo. Da bi unatoč svemu, naglasci iz njezina zaključka djelovali umirujuće: „Upravo je empatija jedna od osjećaja koje obuzimaju čitatelja dok čita ova dva romana, a osjećaj nakon čitanja možemo usporediti s noćnom morom, koja koliko god teška bila, utječe na nas toliko da se želimo prisjetiti, nekome drugome prepričati, analizirati. Međutim, stranice koje nam ova dva romana prenose proizvod su stvarnih mora, i dnevnih i noćnih. Naime, i Slavenka Drakulić i Nura Bazdulj-Hubijar autorice

su koje nam iznose svoja iskustva rata, bilo kao žrtve, posredne ili neposredne, autentične ili iskrivljene, radi osude ili radi terapije. /.../ Rat u očima žene, a i djeteta, ne prenosi nam broj vojnika, pobjednike i gubitnike, opis artiljerije, mjesta gdje se rat vodio. Žene i djeca opisuju rat kao užas, traumu, katastrofu kojoj nema povratka, doživljavaju ga izrazito osobno, žele mir, a ne osvetu, žele zaboraviti.“ Ono što zabrinjava, više je spirala nasilja koja se nastavlja u poratnom društvu, podjele i etiketiranja, pri čemu trebamo preispitati i svoje uloge – u općem relativizmu, odnosno oportunizmu.

Ukratko, kako je riječ o studentici koja je, uz ostale aktivnosti u Klubu studenata, i predstavnica završne godine studija i kako se zaista radi o neobično otvorenom i angažiranom, ali istodobno stručno-znanstvenom pristupu, svesrdno predlažem Anitu Kisić njezin seminarski rad – „Pisanje o ratu – terapija ili osuda? Kontrastivna analiza romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar“ – za Rektorovu nagradu u ak. godini 2013./14.

Dr. sc. Zvonko Kovač, red.prof.
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Žrtve silovanja su u najvećoj mjeri bile mlade djevojke, maloljetnice od 12 i više godina, zatim žene bezobzira na starosnu dob, ali isto tako i muškarci, kojima je pored silovanja odrezivan i spolni organ. Silovanje se odvijalo, kada su u pitanju vojnici i paravojne formacije, uglavnom pred masom (pretpostavlja se sa ciljem da bi se dokazala hrabrost), dok su visoko rangirani oficiri to činili uglavnom dovođenjem mladih djevojaka u svoje prostorije.¹

¹ Usp. Tahirović, M., Molila sam ih da me ubiju. Preuzeto: http://www.zzi.at/files/tahirovic_molila_sam.pdf (pregledano 17. travnja 2014.)

1. Uvod

U ovom seminarskom radu bavit ćemo se kontrastivnom analizom romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i romana *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar. Prije same analize ukratko ćemo posvetiti pažnju ratnom pismu, odnosno njegovoj podvrsti – ženskom ratnom pismu. Navest ćemo nekoliko osnovnih karakteristika ženskog pisma, a u analizi spomenutih romana ćemo ih potkrijepiti primjerima.

Slavenka Drakulić priznata je hrvatska književnica i publicistkinja s trenutnim boravkom u Švedskoj, a Nura Bazdulj-Hubijar bosanskohercegovačka književnica, inače po struci liječnica. Obje pišu o Bosni, o traumama koje je rat ostavio na njihove glavne junake, a koji predstavljaju cijelu ratom pogođenu zajednicu ili ono što je od iste ostalo. S. je junakinja romana *Kao da me nema* koja nam prenosi svoju priču: od rađanja dječaka u švedskoj bolnici, kojeg će dati na posvajanje jer mu je otac silovatelj, do povratka u prošlost gdje opisuje kako je završila u logoru, u „ženskoj sobi“, odnosno sobi u koju su vojnici svojevrijedno dolazili utažiti strast i mržnju prema drugima, sve do konačnog oslobođenja, statusa izbjeglice i odlaska u Švedsku. *Kad je bio juli* epistolarni je roman koji nam opisuje rat iz očiju jednog dječaka, obuhvaća period od deset godina, a zamršeno pitanje,

kojim se bavi, aktualno je i danas. Mirza, glavni junak, piše pisma svome pokojnom ocu. On vjeruje da mrtvi nisu mrtvi jer tako mu je hodža rekao. Pišući pisma opisuje kako je on doživio genocid počinjen u Srebrenici ostavši sam, bez roditelja i sestre. Čitajući roman pratimo Mirzino odrastanje, od djetinjeg naivnog razmišljanja, nevjerice da ljudi ubijaju ljude koje su do jučer zvali braćom, sve do njegovog sazrijevanja gdje primjećujemo da, bez obzira na sve, ne mrzi i ne želi osvetu.

Prije same analize pokušat ćemo ukratko otkriti razloge pisanja o Bosni i progovoriti o ratnom pismu općenito te nastojati odgovoriti na pitanje – *pišemo li radi terapije ili radi osude?* Premda će se odgovori na to pitanje pojaviti tokom same analize ili u zaključku istraživanja.

U kontrastivnoj analizi ovih dvaju romana pažnju ćemo posvetiti nekim najuočljivijim od bezbroj mogućih detalja koje nam ovi romani pokazuju. Osim osnovnih pitanja poput naslova, jezika, načina pisanja i strukture romana, analizu ćemo posvetiti i problemima koje gotovo svako prozno djelo o ratu, bilo u Bosni ili negdje drugdje, obrađuje: sjećanja iz prijeratnog razdoblje, posljedice rata, položaj ljudi u ratu, odnos prema drugome i prema vjeri. Analizu ćemo prvenstveno bazirati na detaljnom čitanju, a potom i na drugim sličnim radovima na tu temu. Rat u Bosni do dan danas nepresušna je tema brojnim piscima, kao i običnim

međuljudskim razgovorima. O Bosni ne pričaju i ne pišu samo ljudi rođeni u Bosni ili žrtve rata, Bosna se tiče svih naših života, barem na ovim prostorima, jer rat je utjecao i na njih, makar samo o njemu čitali. Svatko od nas ima nekog iz Bosne, bio on Hrvat, Bošnjak ili Srbin i svatko od nas ima o Bosni mišljenje. Nažalost, mišljenja su nam još uvijek, kao i u ratu, određena nacionalnošću ili vjerom.

2. Ratno pismo

Svako iskustvo koje proživimo, bilo osobno ili ne, moguća je tema pisanja književnog djela. Štoviše, teme koje do danas zauzimaju vodeća mjesta po prodaji, više nisu ni moguće, rezultat su maštovitosti autora, a inovativnosti kao da sve više nestaje. Bez obzira na to, one realne teme, lako zamislive prosječnom čovjeku, još uvijek se reinterpetiraju, a tako i tema rata. O ratu se pisalo i piše se u svim žanrovima, spomenimo samo neke od hrvatskih i bosanskohercegovačkih romanopisaca koji su se bavili temom rata: Pavao Pavličić, Stjepan Tomaš, Ratko Cvetnić, Alenka Mirković, Jurica Pavičić, Igor Petrić, Daša Drndić, Slavenka Drakulić, Ludwig Bauer, Dragan Pavelić, Srećko Cuculić, Josip Mlakić, Dubravka Ugrešić, Slobodan Novak, Igor Štiks, Slađana Bukovac, Robert Međurečan, Goran Gerovac, Ana Bako, Marin Radica, Renato Baretić, Ajla Terzić, Snježana Mulić, Nura Bazdulj-Hubijar i dr.² Pitamo se, znači li ratno pismo svako pisanje o ratu ili i ono ima svoja pravila koja dopuštaju naziv ratno?

Stevan Tontić u članku *Ratno antiratno pismo*³ tumači ratno pismo, a osobito proratno pismo kao

² Usp. <http://www.matica.hr/vijenac/498/Rat%20i%20knji%C5%BEevnost/> (pregledano 04. veljače 2014.)

Ibid.

³ Usp. <http://www.sveske.ba/bs/content/ratno-antiratno-pismo> (pregledano 04. veljače 2014.)

pismo jačeg, odnosno ratničkog spola, isključujući time žene, iako se naslućuje ciničnost u njegovu glasu nazivajući žensko pismo *izraubovanim*, odnosno istrošenim, iskorištenim – začuđujuće dvoznačno sročeno. Nadalje, razlikuje muško i žensko ratno pismo, no svejedno kaže da je osnovne probleme ženskog pisma *nemoguće potpuno razdvojiti od onog što pišu muškarci*.⁴

Ratno pismo, neovisno o spolu autora/autorice, ima svoje osnovne karakteristike. Julijana Matanović u članku *Od prvog zapisa do povratka u normalu*⁵ kaže: *Kada bi netko pažljivo pročitao sve tekstove napisane na temu Domovinskoga rata*⁶, *ili preslušao tonske vrpce s okruglih stolova i tribina (u pitanju je i "vrijeme prvo" i "vrijeme drugo"), pretpostavljam da bi se iz mlazova rečenica izdvojila jedna ključna riječ i jedna ključna sintagma*⁷. *Ključna riječ glasila bi svjedočenje*⁸ *i bila bi pridružena imenima vezanim uz stvaranje*.⁹ Svjedočenje je ključna riječ. Zaista, u sebi uključuje i radnju pričanja, prenošenja nekakvih (ne)istinitih proživljenih

4 Više o tome u poglavlju 2.1.

5 Usp. <http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu> (pregledano 04. veljače 2014.)

6 U zadnjem odlomku poglavlja 3.4. spomenut ćemo zanimljivost kako druge balkanske zemlje nazivaju taj rat.

7 Ključna sintagma je vremenska distanca. Usp. <http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu> (pregledano 04. veljače 2014.)

8 Isto spominje i Anela Hakalović usp. <http://www.sic.ba/rubrike/stav-esej/anela-hakalovic-ima-li-kraja-ratnom-pismu/> (pregledano 04. veljače 2014.) kao i Renata Jambrešić Kirin u doktorskom radu Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu: književnoteorijski i antropološki aspekti u kojoj se između ostalog bavi razlikom između svjedočanstva i svjedočenja.

9 Usp. <http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu> (pregledano 04. veljače 2014.)

dogadaja, ali i onih o kojima se zna, a ne mora ih se nužno proživjeti.¹⁰ No, bitno je istaknuti da kada se govori o južnoslavenskom ratnom pismu mislimo na prozu koja je karakteristična za rane devedesete, a svoj vrhunac doživljava 1997. godine pojavom knjige Ratka Cvetnića *Kratki izlet* koja sjedinjuje dva modela ranih devedesetih – prozu o ratu i autobiografsku prozu. Štoviše, u drugoj polovici 20-ih godina 20. stoljeća Miljenko Jergović u jednom od svojih članaka koristi pojam *stvarnosna proza*¹¹ kao način imitiranja, mimetizma u književnosti koju koriste pisci 90-ih te koji, između ostalog, posvećuju pažnju *pedagoškoj ulozi književnosti koja bi među ostalim trebala pripomoći odgoju modela liberalnoga građanina*.¹² Dakle, ratna, (ne)stvarnosna proza uključuje sva, muškom i ženskom rukom pisana, djela koja se na ovaj ili onaj, pozitivan ili negativan, način odnose pišući o ratu. Međusobno su različitiji više po mjestu ratne okupacije, narodnosti njihovih junaka, a poanta većinom biva slična: *ne ponovilo se nikada više*.

¹⁰ Tako će i Bjorn Larsson u svom romanu koji opisuje rat u Alžiru, koristiti činjenice, odnosno „materijale“ na temelju kojih njegovo pisanje postaje svjedočanstvo. Više o tome u poglavlju 2.2.

¹¹ Usp. <http://www.matica.hr/hr/355/Usponi,%20padovi%20i%20kona%C4%8Dno%20dobri%20radovi/> (pregledano 04. veljače 2014.)

¹² Ibid.

2.1. Žensko ratno pismo

Ranije smo spomenuli kako Tontić ne vidi preveliku razliku između ženskog i muškog pisma. Međutim, već u samoj ženskoj analizi romana koje su pisale žene, *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar, uočavaju se razlike, a kamoli tek u usporedbi s muškim pismom.

Jagna Pogačnik u članku *Kraj feminizma i ženskog pisma*¹³ spominje kako je stav da je žensko pismo isključivo stvaralaštvo koje je napisala žena stvoreno, prije svega, od strane medija. Nabrajajući mnoge književnice, upućuje da njihovo pisanje nije nužno žensko pismo jer ne samo da ne pišu o istim stvarima, nego ne pišu na isti način te ih se po tome ne može olako kategorizirati. Milana Vuković Runjić jednostavno ne piše kao Marija Jurić Zagorka, a ovdje ne mislimo nikoga podcijeniti, već samo stavljamo primjer. Nadalje, upućuje na razmišljanja francuske teoretičarke Helen Cixous koja kaže da termin žensko pismo nije nužno vezan uz spol autora/autorice, već da se radi o posebnim tematskim i stilskim obilježjima koja određuju da je nešto žensko pismo. Pogačnik također spominje da je žensko pismo termin koji se veže uz feminističke teorije i rodnu književnu

13 http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf (pregledano 04. veljače 2014.)

analizu koja je 60-ih i 70-ih u zapadnoeuropskim književnostima doživjela procvat. U Hrvatskoj se žensko pismo razvija 80-ih gdje književnice tumače feministička pitanja, status intelektualke u patrijarhalnom društvu, žensko-ženske odnose, obiteljske odnose, ženske stereotipe i sl.¹⁴, dok se žensko ratno pismo javlja krajem devedesetih, a početkom 21. stoljeća, gdje je oduvijek bilo manje važno od muškog ratnog pisma te tim putem nailazilo na svakakva mišljenja i osude.¹⁵

Osim Slavenke Drakulić, Pogačnik spominje autorice Irenu Vrkljan, Dašu Drndić, Dubravku Ugrešić i dr., a mi ovdje dodajemo i bosanskohercegovačku književnicu Nuru Bazdulj-Hubijar, koje fragmentarnim načinom pisanja, bez zaključka, ponekad i nepoštivanjem gramatičkih pravila opisuju svijet kakav je bio i kakav bi mogao biti. Pomalo ismijavaju patrijarhalni model svijeta u kojem živimo, ali na onaj senzibilan ženski način, kojemu i najmanje sitnice upadaju u oči, koji i bez razmjene riječi čuje, koji i bez da dodirne osjeća, a čija čitateljica će u tekstu prepoznati puno više detalja i smisla nego najobrazovaniji muški čitatelj.

¹⁴ Usp. http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf (pregledano 04. veljače 2014.)

¹⁵ Podsjetimo kako je primjerice Slaven Letica u članku u Globusu 1992. Slavenku Drakulić i još pet njezinih kolegica nazvao vješticama jer siluju Hrvatsku pišući o ratu i ratnim traumama na feministički način.

2.2. Pisanje o ratu – terapija ili osuda?

Senadin Musabegović u svom članku *Pisanje o ratu*¹⁶ piše o susretu s norveškim piscem Bjornom Larssonom, odnosno o razgovoru vezanom uz Larssonov roman o ratu u Alžiru. Bjorn Larsson mu prenosi kako je takvu temu odabrao jer nje nema u svakodnevnom životu Norvežana, a teme poput alkoholizma, usamljenosti i obiteljskih problema već kao da su iskorištene. Nažalost, mi temu rata imamo u svojoj svakodnevnicu i, bez obzira na to što je prošlo dvadesetak godina, rat i dalje zauzima vodeću poziciju po pitanju tema u južnoslavenskim književnostima, i to ne samo rat, već i njegove posljedice, one posljedice koje su u Norveškoj očito dobro iskorištene u književnosti – alkoholizam, usamljenost i obiteljski problemi.

Ne možemo, a da se ne pitamo, je li dvolično pisati o nečemu što nisi proživio, što nisi vlastitim očima vidio i vlastitim ušima čuo?! Znači li pisati o nečemu nedoživljenom, izmišljati ili je to svojevrsna reakcija, mišljenje na proživljene događaje nekog drugog? Je li to onda krađa sjećanja? Očito, puno je pitanja koja nam se otvaraju, slično kao i ovaj naš rat, u Hrvatskoj zvan Domovinski, za koji se do dan danas postavlja pitanje – zašto? Rat u Hrvatskoj odnio je manje žrtava

¹⁶ Usp. <http://www.sveske.ba/bs/content/pisanje-o-ratu> (pregledano 03. veljače 2014.)

negoli onaj u Bosni, što ne znači da je zanemariv, no književnost svejedno više pažnje posvećuje onome koji se odigrao na teritoriju Bosne i Hercegovine. Mlađim naraštajima tzv. zemalja bivše Juge nezamislivo je da je upravo Bosna bila prostor zajedničkog života triju vjera i nacija, zemlja u kojoj je vladalo bratstvo i jedinstvo, gdje se nije poprijeko gledalo djevojku u dimijama, kao ni mladića koji bi te prilikom pozdrava poljubio tri puta. Međutim, ovdje nam nije cilj analizirati uzroke i povode rata, već posljedice rata koje se očituju u književnosti i to prvenstveno na primjeru autorice bosanskohercegovačke autorice Nure Bazdulj-Hubijar i Slavenke Drakulić, autorice hrvatskog podrijetla. Tematski se opus Slavenke Drakulić može podijeliti u dva dijela, odnosno pisanje koje je vezano uz privatne probleme te pisanje o ratu. Obje teme ujedinjene su motivima tijela, tjelesnog, ženskog, silovanja i suđenja ratnim zločincima.¹⁷ Tema koja nas ovdje okupira je ratna, a poznato je da je Slavenka Drakulić već 1990. napustila Hrvatsku i odselila u Švedsku. Dakle, možemo pretpostaviti da je pisala o događajima koje nije doživjela, na sreću. Na mnogobrojnim dnevnim portalima može se pročitati kako je roman *Kao da me nema* napisala na temelju razgovora, možemo čak reći intervju, sa žrtvama rata, a i sama kaže da je knjiga (kao i film koji je izašao 2012.)

¹⁷ Usp. <http://www.books.hr/dossier/slavenka-drakulic> (pregledano 03. veljače 2014.)

*posveta ili spomenik silovanim ženama*¹⁸. Znači li takva njezina posveta, pišući roman o silovanjima u logorima diljem Bosne, svojevrsnu osudu? Svakako da jest, ali ne samo osudu zločincima, već i svojevrsna opaska drugim ženama koje su prošle teror rata, da ne šute, što se i vidi u samom romanu: *S. prepoznaje žene kojima se to dogodilo, a šute*.¹⁹ ili *Šutnja nas plaši, ali štiti i silovatelje, misli, nesigurna bi li sama bila spremna progovoriti o tome*.²⁰ Međutim, Drakulić kaže: *Pišem o temama koje me uznemiruju*²¹, što nam dopušta zaključak da je njezino pisanje i terapijske naravi. Štoviše, u intervjuu za portal *6yka.com* daje do znanja kako se ne osjeća manje vrijednom pišući o nečemu neproživljenom: *Pretpostavka da je lakše opisati nešto što si doživio vrlo je česta i uglavnom naivna. Pisanje je alkemijski proces, kako kaže Danilo Kiš. I nema nikakve koristi od toga da se otkriva "recept" jer je proces ionako individualan i ne može se kopirati. Rekla bih da je osobno iskustvo pritom najmanje važno*.²² Zapravo, Drakulić u romanu *Kao da me nema* posreduje između nas čitatelja i žrtava rata, bile one silovane žene ili silovatelji te, bez obzira na njezine riječi, osobno iskustvo koje smatra manje važnim svejedno je osobno, njezino jer je knjiga skup „materijala“ nastalih na temelju njezinih razgovora sa silovanim ženama.

18 Usp. <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/patnja-kao-fikcija> (pogledano 03. veljače 2014.)

19 Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 515.

20 Ibid. str. 582.

21 Usp. <http://www.6yka.com/novost/31753/slavenka-drakulic-pisem-o-temama-koje-me-uznemiruju> (pregledano 03. veljače 2014.)

22 Ibid.

S druge strane, Nura Bazdulj-Hubijar u svojim se djelima bavi raznolikim temama u kojima centralno mjesto zauzima neki značajan životni događaj, a u svima obitelj predstavlja kao osnovno uporište. Za vrijeme rata, a i dandanas je u Bosni pa možemo zaključiti da su njezina ratna djela svojevrsna autobiografska zapažanja, iako je glavni junak romana *Kad je bio juli* Mirza, dječak koji nam prenosi događaje koji su nesumnjivo i dio spisateljčina iskustva, a možda slično kao Drakulić, dijelovi nećijih tuđih iskustava preneseni na papir. Razmišljati o njezinim razlozima pisanja možda je i nepotrebno jer u intervjuu za portal novovrijeme.ba kaže: *Pisanje je za mene vid autoterapije. Pražnjenje i punjenje u isti mah. Pišem s neojerovatnom lahkoćom, apsolutno lišena razmišljanja hoće li to neko čitati i šta će o istom misliti. Kao da pišem samo za svoju dušu. Ponekad mi to nalikuje na magiju, ponekad na igru. Igru riječima.*²³ Pripovjedač epistolarnog romana *Kad je bio juli* nekoliko puta u svojim pismima ocu sam objašnjava zašto piše: *Bezbeli ti je začudno što ti pišem kad sam šutijo deset godina. Valahi moram.*²⁴ ili *Reko ako ne napišem biće mi još gore, ako napišem biće me stid tebe pa sam odlučijo da napišem.*²⁵ Autorica, kao i glavni lik spomenutog romana, jasno nam daju do znanja da pišu kako bi iscijelili rane, kako bi se osjećali bolje, kako bi na papiru ostavili ono što ih muči godinama. No je li

²³ Usp. <http://beta.novovrijeme.ba/?p=1020> (pregledano 04. veljače 2014.)

²⁴ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 9

²⁵ Ibid, str. 44.

to baš tako? Mogu li se bol i traume ostaviti na papiru, donose li one ikakvo olakšanje ili zapravo bole još više jer od nas zahtijevaju prisjećanje teških trenutaka? Kasnije, kad autor napiše takvo traumatično djelo, mora ga iznova i iznova iščitavati, prisjećati se svojih riječi ili kao Drakulić, tuđih riječi i iskustava. Potom, ako je djelo dobro, razgovarati o njemu, objašnjavati ga, a na kraju možda i sudjelovati u izradi njegove filmske verzije. Zapravo, taj cijeli proces više izgleda kao produživanje boli, a ne kao terapija. Međutim, budući da je terapija *skup sredstava koja se rabe radi izlječenja kakve bolesti, ublažavanja njezinih simptoma i posljedica ili nekog tjelesnog nedostatka*²⁶, znači da je to dugotrajan proces koji zahtijeva dublju analizu radi boljih rezultata.

No, što je s osudom? Nalazi li ona svoje primatelje, osuđeničke, krivce, zločince ili pak ostaje u dubini njihovih misli kao podsjetnik na zla djela? Čitaju li oni uopće takve knjige, članke, sudjeluju li u razgovorima s onim drugim, neprijateljem? Osjećaju li se uopće krivim? Svi odgovori na ova pitanja, a kao i na većinu drugih, relativni su, ovise o nečemu. Razlikuju se, kao i sve u bivšoj državi, po vjeri, nacionalnosti, spolu, obrazovanju i društvenom statusu. Slavenka Drakulić i Nura Bazdulj-Hubijar autorice su koje nam iznose svoja iskustva kao žrtve, posredno ili neposredno, autentično ili iskrivljeno, radi osude ili radi terapije. Prenose didaktična iskustva, školu

²⁶ Usp. <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (pregledano 04. veljače 2014.)

Anita Kisić

života, školu koje u ratu nije bilo, uče nas povijesti, jeziku, psihologiji, vjeri i, bez obzira na proživljene teškoće, uče voljeti drugoga bez obzira na sve, a to je najvažnije.

3. Kontrastivna analiza romana *Kao da me nema i Kad je bio juli*

Kako usporediti dva romana pisana sličnim, a opet različitim jezicima o sličnim, a opet različitim temama? Kako analizirati romane o ratu u Bosni bez vlastita odmak od priče, od (ne)istine? Toliko je toga napisano o ratu u Bosni, toliko je povijesnih, političkih i povijesnih, lingvističkih i inih analiza da na čas pomislimo da se više ništa ne može dodati, da je riječi previše, a opet premalo da bi jasno zaključno interpretirali povijesne događaje. Svejedno, pokušat ćemo stoički, bez zauzimanja strana, bez pogrde i upiranja prstom analizirati još par u nizu tekstova o Bosni. Neka bar iz te analize izuzmemo politiku i povijest.

3.1. Naslovi romana

Roman *Kad je bio juli* upućuje nas na jedno vrijeme, ali i na svaki 7. mjesec, svaki srpanj, svaki 11. 7. kada je 1995. godine započeo genocid u Srebrenici. *Kad je bio juli*, srpanj, počinje i roman: *Sve do onog dana dok vojska nije, kako ti rekoh, došla u naše selo. Onda je bijo juli te iste, to jest devedeset i pete.*²⁷ Osvrtanje na početak rata pojavljuje se i pri kraju romana: *Uskoro*

²⁷ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 15.

*će baba jedanesti juli 2005. I počelo je sve kad je bijo juli.*²⁸

S druge strane, u romanu *Kao da me nema* pratimo S.-in ratni put, a tako i put većine ljudi, nas koji smo obilježeni ratom. S. je višekratno silovana, a nakon prvog obuzima je osjećaj nelagode, osjećaj da će uvijek pripadati drugome, muškarcu. U njezinu doživljaju silovanja pojavljuje se i rečenica koja će postati naslov romana *Kao da me nema: Kad spusti pogled vidi da su njene noge još uvijek tamo i da je između njih neko muško lice. To su, naravno, njene noge. S. sebi kaže da su to njene noge, ali ih zapravo ne osjeća. Kao da me nema, misli. Kao da više nisam tu.*²⁹ S. tada opušta tijelo, prvo osjeća bol, a *Poslije ne osjeća više ništa osim guranja od kojeg se stol sve više primiče prozoru.*³⁰ Prati kretanje muhe na zidu, vidi da je vani sunčan dan. Ne osjeća samu sebe.

Nakon tog i drugih silovanja, život postaje navika, a smrt normalna stvar: *Smrt je okružuje svakodneвно, smrt je za nju činjenica. Ali i nešto što je se ne tiče sve dok ne dotakne nju samu. S. je uvjeren da je to jedini način da se u logoru preživi – okrenuti glavu na drugu stranu.*³¹ Sluša sve priče bez osjećaja, kao da je nema. Slično i kasnije, u izbjegličkom logoru u Zagrebu, svi pričaju svoje priče, a njihove priče

²⁸ Ibid, str. 155.

²⁹ Usp. Zlatar, A. (2004), *Tekst, tijelo, trauma*, Zagreb: Biblioteka razotkrivanja, str. 115.

³⁰ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 520.

³¹ Ibid, str. 558.

jedva da i njima samima nešto znače. Nitko ih ne sluša, a to je gotovo kao da ne postoje, kao da ih nema. *Nastojeći izbjeći traumatsko iskustvo, žrtve nastoje sebi odgovoriti kako da me nema? ili kako postići kao da me nema. Ova ambivalentna pozicija u kojoj se hoda po liniji života i smrti, potpunog rasapa identiteta i zalječenja, karakteristična je za većinu svjedočenja.*³²

3.2. Strukture romana

Kad je bio juli epistolarni je roman koji se sastoji od 18 literarnih cjelina koje se mogu čitati i zasebno, ali nadovezuju se jedna na drugu te tako formiraju cjelinu romana: Bijeli jorgovan, Gavranovi i švrake, Mali bijeli zec, Emin, Džehenem, Otvorit ja šta ćemo, Čudna nekaka zemlja, Avion, Šuplja priča, Kokoš, Plavi jorgovan, Suza, Srpski jorgovan, Biljeg, Kravica, Mačije govno, Pola vlah pola musliman i dodatak Moram ti babo još ovo reć. Cjeline se nadovezuju jedna na drugu, no bez obzira na to, pripovjedač, Mirza nam u daljnjim cjelinama svejedno ponavlja ranije pročitane detalje. Primjerice, lik Zibe susrećemo u 3. poglavlju gdje Mirza opisuje da je ona ugušila dijete skrivajući ga od vojnika, ali opet u 12. poglavlju, prilikom nenadanog susreta s njom, opet

³² Usp. http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=117995 (pregledano 07. veljače 2014.)

opisuje tko je Ziba.³³ Fragmenata, odnosno pisama je 18, što je simbolički zbroj 11 + 7, odnosno 11. 07., kad je bio *juli*, kad je sve počelo.

Mirza piše pisma ocu nakon što ga je identificirao među poginulima, a tijela majke i sestre prepoznao je u jednoj od onih stravičnih slika otvaranja zajedničkih grobnica koje je vidio na TV ekranu. Nakon što mu je hodža rekao kako *mrtvi nisu mrtvi*³⁴ odlučio je ispisivati pisma ocu u kojima se prelamaju slike njihove zajedničke prošlosti s događajima koje je Mirza proživio unatrag deset godina – od srpnja 1995. kad je ostao siročić i imao samo 12 godina, do srpnja 2005., kad završava pisanje.³⁵

Također je bitno spomenuti da pojedina cjelina, odnosno pismo, nije potpisano i označeno datumom, već je tako samo u zadnjem: *Voli te tvoj jedini Sin mirza kojeg ćeš još jednom vidjet među onim svijetom jedanestog jula ove godine to jest 2005./ Travnik, 22. 5. 2005.*³⁶ Ako izuzmemo temu romana, zanimljiv je i jezik kojim je roman pisan, koji kao da svojom nepročišćenošću i sirovošću najbolje opisuje sirovost rata. Nura Bazdulj-Hubijar, inače liječnica, pokazala je koliko bosanski jezik ima potencijala. Ne mogu ga ponekad razumjeti niti

33 Usp. Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 34., 109.

34 Ibid, str. 158.

35 Usp. <http://www.mvinfo.hr/izdvojeno-kolumna-opsirnije.php?ppar=367> (pregledano 07. veljače 2014.)

36 Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 160.

Hrvati niti Srbi. *On se ne uči u školi, on se uči u kući, nosi u kroi kao dio svoga nacionalnog bića. I takvog ga treba njegovati, graditi, istraživati, bogatiti, utvrđivati njegove norme - i čuvati. Originalnim jezikom, svojevrsnim križancem istočnobosanskoga idioma i pripovjedačeva privatnog govora koji prima poetsku funkciju, ispisana je dirljiva priča o ljudskoj sudbini.*³⁷

Mirza, pripovjedač, prenosi nam svoja dječja razmišljanja i borbe s kojima se suočavao ostavši bez uže obitelji. Piše pisma ocu jer mu to olakšava muku, a piše ih iz pozicije pripovjedne sadašnjosti te se svaki put, nakon kratkih informacija o tome što trenutačno radi, vraća u prošlost: *gdje sam stao, da se vratim na priču, drugi put ću ti o tome pisati* i sl. Pišući, citira i pjesmu najdražeg književnika Branke Ćopića, odnosno barem onaj dio koji je zapamtio, prepisuje smiješni članak iz novina o tome kako je jedan ministar uzurpirao policiju misleći da mu je bomba ispred kuće, a to je zapravo bio samo mačji izmet. Upravo to citiranje pokazuje različitost Mirzinog pisanja i onog standardnog.³⁸

Kao da me nema tematski predstavlja posljednji u nizu romana Slavenke Drakulić o tijelu. Nastavak je tekstova i eseja koje je objavljivala devedesetih, a koji

³⁷ Usp. http://www.orbus.be/literatura/nura_bazdulj_hubijar.htm (pregledano 07. veljače 2014.)

³⁸ Usp. Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 145.

su se osvrtnali na rat. Pripovijeda u trećem licu jer sama kaže: *Čitajući i slušajući ispovijesti i svjedočenja žena (uglavnom Bošnjakinja) silovanih u bosanskom ratu, u jednom sam trenutku shvatila da se one strahovito ponavljaju i da zbog tog ponavljanja i načina na koji žene pričaju – vrlo škrto, reducirano, što je i razumljivo – njihovi iskazi postaju zamorni. (...) Taj događaj mora biti ispričan na neki drugi način. I novinarstvo i svjedočenje imaju svoje granice, u to sam se uvjerila – i da se strahota mogla izraziti jedino kroz prozu (...) Da sam ostala na površini, da sam se držala događaja i, recimo, napisala dugačak esej ili niz reportaža, bila bi to sasvim drukčija priča. Istinita, ali ne tako dramatična. Jednostavno, prvo lice bilo je preblizu dokumentaristici, svjedočenju. Bilo mi je potrebno da se malo udaljim...*

Tako je i S.³⁹, glavni lik romana, označena samo početnim slovom, pretpostavljamo imena. Tako zadržava pravo na anonimnost svjedoka, obezličena koja ukazuje na bespomoćnost ljudi, likova, na nemogućnost održavanja priče pod kontrolom. Svi likovi u romanu imaju skriveno ime, ne žele otkriti svoju priču javnosti, ali njihova priča postaje paradigmatična, predstavlja značenje za zajednicu.⁴⁰ Točno je da je roman većinom pisan u 3. licu, ali u oči upadaju i one kratke misli pisane

³⁹ U filmu *Kao da me nema* – Samira.

⁴⁰ Usp. Zlatar, A. (2004), *Tekst, tijelo, trauma*, Zagreb: Biblioteka razotkrivanja, str. 112-113.

u 1. licu, najčešće u manjem fontu nego ostatak romana: *Već tada gutam ne samo vlastite riječi nego i misli, već počinje ta šutnja u koju ću uskoro i ja potonuti, baš kao i ti seljaci koji me okružuju.*⁴¹ Te rečenice pisane u 1. licu S.-ine su riječi, prenesene kao u normalnom intervjuu, gdje novinar prvo opiše okolnosti u 3. licu pa kasnije dodaje i samu izjavu ispitanika. Međutim, te rečenice ne djeluju kao odgovor na pitanje, već dodatno objašnjavaju osjećaj u kojem se ispitanik, u ovom slučaju žrtva, osjeća.

Drakulić je i književnica i novinarka, a u ovom romanu vidimo prisutnost i književno-umjetničkog i publicističkog stila. Likove, osim Maj (susjede iz bolničke sobe u Švedskoj), određuje jednim slovom, što može biti radi skrivanja intimnih priča pojedinca, ali i univerzalni jezik novinskih članaka u kojima, osim inicijala u zagradi, stoje i godine osobe.

Roman također počinje u pripovjednoj sadašnjosti, a fragmentima se vraća u prošlost. Međutim, prošlost nije uvijek prošlost, opisuje prijeratnu, ratnu i poslijeratnu prošlost i ne nužno tim redosljedom. Roman pratimo više po sjećanjima, motivima, uspomename koje glavnu junakinju, S., vraćaju u određeni period prošlosti. Čak ni naslovi: Stockholm, Karolinska bolnica, 27. 03. 1993.; Bosna, Selo B., konac svibnja 1992.; Bosna, lipanj 1992.;

⁴¹ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 487.

Bosna, logor, „ženska soba“ lipanj/srpanj 1992.; Bosna, „ženska soba“, srpanj 1992.; Bosna, „ženska soba“, kolovoz 1992.; Bosna, „ženska soba“, rujan 1992.; Bosna, „ženska soba“, listopad 1992.; Bosna, studeni 1992.; Zagreb, izbjeglički logor, listopad/studeni 1992.; Zagreb, logor za izbjeglice, prosinac 1992.; Stockholm, prosinac 1992.; Stockholm, siječanj 1993.; Stockholm, veljača 1993.; Stockholm, Rinkeby, ožujak 1993.; Stockholm, Karolinska bolnica, noć 27/28 ožujka 1993. ne opisuju samo to vrijeme i mjesto. Oni nam zapravo pomažu shvatiti koliko je S. vremena provela u „ženskoj sobi“, koliko u Zagrebu i sl. Početak i kraj romana stvaraju zaokruženu cjelinu opisa što je S. proživjela od svibnja 1992. do ožujka 1993.

Kao da me nema, čita se istovremeno jako lako i teško. Kratke jasne rečenice, pune opisa ljudi i mjesta, unutarnjih dvojbi olakšavaju nam shvaćanje, čak i suosjećanje sa žrtvama. Međutim, tema kojom se bavi izuzetno je teška. Toliko teška da nam čitanje stvara muku, ježimo se, zastajemo, razmišljamo, ne vjerujemo. Još je teže ovakvo djelo analizirati jer, odmičući se od teksta, približavamo se samima sebi i posljedicama koje je rat na nas direktno ili indirektno ostavio.

3.3. Iz Bosne pamtim

U ovom odlomku pozabavit ćemo se analizom motiva koji su autoricama zajednički, ali i onima pojedinačnim te tako zaključiti što ljudi pamte iz onih vremena, kako predratnih, tako i ratnih i poslijeratnih. Ističe se tu prije svega djetinjstvo na koje se i S. i Mirza nebrojeno puta vraćaju zahvaljujući, primjerice poznatim mirisima. U romanu *Kao da me nema* takvih je sjećanja puno više. S. se prisjeća mirisa Kapetana, mogućeg oca njezina djeteta, koji je posebno mirisao, po losionu, koji je bio dragocjena stvar boravka u logoru. Ona razmišlja o tome osjećaju li drugi muškarci, silovatelji, miris nekih drugih muškaraca na njezinom tijelu. Razmišljajući o Švedskoj, nada se da je ona mirisnija od Bosne. Pamti i miris kruha kojeg je majka ispekla te koji je „zajednički miris“ ovim dvama romanima. I S. i Mirza mirišući hranu prisjećaju se majčine kuhinje, sjećaju se obiteljskih ručaka, prijeratne sreće i idile, iako S. uvijek uzdiže majčinu kuhinju iznad svega, dok Mirza, dječak, svaki obrok nakon dugog razdoblja nejedenja smatra najboljim. Mirza pamti još neke druge mirise, a tu se prije svega ističe miris jorgovana koji ujedno i tri puta stoji u naslovima pojedinih poglavlja romana (Bijeli/

Plavi/Srpski jorgovan). Miris jorgovana najvažnija je uspomena iz prijeratnog razdoblja, miris tog domaćeg bijelog jorgovana uspoređuje s onim plavim, odnosno srpskim, s obzirom na to da je rastao ispred zgrade u kojoj su nekada živjeli Srbi. Bijeli jorgovan, koji je rastao ispred kuće u selu, bio je ljubomornim susjedima trn u oku, svi su ga htjeli, a Mirza pamti radosne trenutke sjedenja u dvorištu za stolom uz slušanje očeva pjevanja i sviranja, gledajući nasmiješenu sestru Emiru i pažljivu majku te mirišući tek procvjetali jorgovan. Mirza i S. dijele i manje ugodne mirise, mirise opečene/spaljene kože. Tako se S. prisjeća mirisa svoje opečene kože u djetinjstvu kojeg povezuje sa smradom koji dopire do ženske sobe nakon što su vojnici zapalili leševe mrtvih muškaraca: *Može li ljudsko meso zaudarati tako ... neljudski?*⁴². Slično i Mirza na početku romana prolazeći selom i puštajući životinje na slobodu vidi dim i osjeća smrad zapaljenih životinjskih leševa: *Dočekao me gust dim i miris izgoretine...*⁴³

Fragmentarnim pripovijedanjem, isječcima iz života nekada i sada, dobivamo prikaz života u Bosni prije tog suživota, možda čak i simbioze triju naroda i vjera, i danas. Mirza i S. pamte onu Bosnu koju djeca rođena 90-ih ne pamte, nego samo o njoj slušaju ili o njoj čitaju. Mirza, Musliman, dječak koji je rano postao

⁴² Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 542.

⁴³ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 24.

siročće, čiji je dom uništen, čiji je život u jednom trenutku okrenut naglavačke, ne mrzi. Prisjeća se što je otac jednom rekao: *...da nikad dok si živ nećeš razlikovat insana po vjeri jer je Bog jedan pa je on jednakim stvorijo sve ljude pa bi svi ljudi trebali bit ko braća.*⁴⁴ I zaista, Mirza nije ljude procjenjivao po vjeri, zaljubio se u Biljanu, Srpkinja, zaručio je, bez obzira na strinino protivljenje. Također, razmišlja kako otac kao da je znao da će mu buduća žena biti Biljana. Naime, Mirza pamti kako je ovaj znao pjevati makedonsku narodnu pjesmu *Biljana platno belješe*. Razmišlja kako bi majka, da je živa, pjevala unuku *Ljulja nana svoga pehlivana pola vlaha pola muslimana*, a Mirzin gazda, čuvši za zaruke, ponavlja očevu priču *Imaće ko čuvat bratstvo i jedinstvo...*⁴⁵ S. se pak u svojim sjećanjima rijetko vraća u prošlost koja bi objasnila prijeratno stanje. Nije o tome razmišljala jer nije ni naslućivala da bi moglo doći do rata. Štoviše, S. u autobusu na putu za logor, okružena vojnicima, i dalje ne shvaća što se događa. Ljudi jednostavno to nisu očekivali: *Više od svega zapanjuje ju njihova pokornost, spremnost ljudi da bez pogovora slušaju komande. Čini joj se da je tako ne samo zato jer vojnici imaju oružje, nego i zato jer ih još uvijek sve zajedno drži neka neovjerica, neka privremena ukočenost, znak da odbijaju shvatiti što im se događa. A možda se radi*

⁴⁴ Ibid, str. 23.

⁴⁵ Ibid, str. 153.

*o njihovoj naivnosti, o uvjerenju da netko mora znati što se radi i zašto, da ovaj postupak mora imati nekakav razlog.*⁴⁶ Kasnije, kada je postala svjesna rata, okusivši sarmu nakon dugo vremena, oživljava joj sjećanje na zadnju prijeratnu sarmu na dočeku 1992. godine: *Morala bi se napregnuti da točno odredi tko je od njenih prijatelja te večeri bio koje nacionalnosti.*⁴⁷

Opet, Mirzino konstruiranje pisama ocu daje nam jasniji uvid u sva tri vremena te postaje *simbolično Pismo Svijetu koji za sva događanja u najnezaštićenijoj "zaštićenoj zoni" nosi najveći dio krivice jer je mogao, da je htio, spriječiti masakr.*⁴⁸ Možemo zaključiti da se S. želi manje vraćati u prošlost jer: *Je li dobro sjećati se, ili je lakše preživjeti ako zaboraviš da si ikada živjela normalnim životom?*⁴⁹ Pamti da se zadnji put nešto posvađala sa sestrom. Međutim, još uvijek je nesvjesna rata, još ne oprašta, a ljudi, kad se nađu u nevolji, sve bi dali da se vide s voljenim osobama.

S. nakon rata u Švedskoj uspoređuje banalnu situaciju čekanja u redu u Bosni i u Švedskoj: *Još ne razumije ovu zemlju u kojoj je u kancelariji moguće sjesti i dobiti kavu, ponekad i čajni kolačić. I u kojoj nema gužve i čekanja u hodniku. Tamo dolje za svaku je potvrdu ili dokument čekala satima, na*

46 Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 489.

47 Ibid, str. 606.

48 Usp. http://www.orbus.be/literatura/nura_bazdulj_hubijar.htm (pregledano 05. veljače 2014.)

49 Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 495.

*nogama, u hodniku, stisnuta između velikih muških tijela koja je odguruje i gaze po nogama ili se podlo provlače naprijed.*⁵⁰

Shvaća da dok ne odeš u drugu zemlju, ne znaš koliko je tvoja zemlja dobra ili loša, zaostala ili napredna. Tako i Mirza, ponekad gladan, vidi pred sobom slike: *I sad ko da vidim frižider, obodin se zvao a stajo u budžaku odma do viseće i da je sovašta u njemu bilo, masla, kajmaka, pekmeza, marmulade, pileće selame, paštete. Mislim dok se nije zaratilo.*⁵¹

S. i Mirza sjećaju se lijepih uspomena iz Bosne u situacijama kada se stvari ne događaju onako kako su oni navikli, prisiljeni su naučiti nove obrasce ponašanja, hijerarhiju po nacionalnosti, poniziti se, a sjećanje na prijeratnu Bosnu, makar na tren, donosi im prvo smirenje, a zatim vid žalosti jer osvješćuju da se ta sreća neće ponoviti. Njihova prisjećanja na Bosnu pokazuju nam da nisu bili svjesni da je rat blizu: Mirza se sjeća da je otac znao otići s puškom, ali bi se vraćao; S. pamti vijesti s televizije, ali nije očekivala da će i njezin život postati svojevrsna vijest, kao ni Mirza koji se sav posramio ugledavši se na televiziji, koji je bježao kad su mu te iste vijesti obznanile da majka i sestra nisu žive i da je *emira još skroz malehna ona i sad ima tri godine makar je odonda prošlo još deset al ona nikad neće imat više od tri.*⁵²

⁵⁰ Ibid, str. 611/612.

⁵¹ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 10.

⁵² Ibid, str. 139.

3.4. Rat je od mene učinio

Rat je za S. došao neočekivano. *U okolici se još nije pucalo. Da je to rat, početak rata, nisu previše vjerovali čak ni kada se više nije moglo putovati.*⁵³ Morala se spakirati ne znajući kamo će je put odvesti. Ulaskom u autobus prepun žena obuzima je nelagoda: *Da, možda je taj osjećaj fizičke nelagode ono što će joj najviše ostati u sjećanju. Bio je to prvi znak da njeno tijelo više ne pripada samo njoj i da od sada mora s tim računati.*⁵⁴ Nadalje, boraveći u skladištu punom žena i djece postaje svjesna da: *Strava se uvlači u ljude i gnijezdi se da u njima zauvijek ostane...*⁵⁵ U logoru njima upravljaju vojnici te S. *shvaća da je upravo u tome stvar, u namjernom ponižavanju ljudi. Logoraši prestaju biti ljudska bića i njihove prirodne potrebe kao i njihova tijela pretvaraju se u dio mašinerije za koju tek naslućuju kako funkcionira i koji joj je cilj.*⁵⁶ Ljudi u logoru, žrtve, postaju od solidarnih ljudi zasebne jedinice, koje se sve bore za život, za preživljavanje, S. čak opisuje situaciju u kojoj dječak ne dijeli salamu sa sestrom, bez obzira na majčine riječi što S. dovodi do zaključka da je on *svladao prvu lekciju opstanka u logoru – sebičnost.*⁵⁷; ili kasnije, kad dolazi do

53 Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 484.

54 Ibid, str. 479.

55 Ibid, str. 488.

56 Ibid, str. 496.

57 Ibid, str. 498.

sukoba među ženama zbog neravnomjerne *trampe*: *Malo je preostalo od početne solidarnosti među njima. Kao i sve ostale, i ona je s vremenom naučila da kad daš drugome, ponestat će tebi.*⁵⁸ Prilikom boravka u *skladištu ljudi*, svakodnevno do njih dopiru raznorazne vijesti koje ih dovode do ruba razuma, kako ostati imun na tolike priče o zlu?!

Mirza, pak, u kratkom vremenu, nakon što su vojnici odveli majku i sestru, skuplja stvari u ruksak, pušta na slobodu životinje, čak se vraća u selo vidjeti što je s bolesnim susjedom. On, zapravo, tijekom cijelog romana pokazuje solidarnost i to ne samo s ljudima, već i sa životinjama: *Ljudi podcjenjuju hajvan da ništa ne osjeća a ja ne mislim tako neg mislim da oni sve razume i osjete ako neznaju progovoriti al im se po očima sve more viditi.*⁵⁹

Rat još tada ne doživljava, uvjeren je u sretan završetak, zato i pakira najdraže stvari svojih bližnjih. Rat je od njega učinio pravog zrelog muškarca, kojeg su ljudi više puta nasamarili i naštetili mu. Međutim, on se uspravno drži, ne očajava. Protestira glađu i odbija jesti zeca, inače svog ljubimca, kojeg je Ziba zaklala. Isto tako ni kokoš, koju je strina zaklala, ne želi okusiti jer je mislio da strina, kao i druge žene koje su vidjele kokoš, žele pomoći životinji: *Ja dobra li naroda*

⁵⁸ Ibid, str. 510.

⁵⁹ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 31.

*mislim se ja, al kokoš nikom primaknut ne da.*⁶⁰ Mirza je u ratu naučio da ne treba vjerovati svima, da ne misle svi jedni drugima dobro, rat ga je učinio muškarcem, slično kao što je A., trinaestogodišnju djevojčicu, žrtvu silovanja i mučenja: *Rat ju je učinio ženom. Naglo, preko noći vojnici su od te djevojčice napravili ženu.*⁶¹

Rat ljude uči životu, ali onom teškom, u kojem u sve treba sumnjati, u kojem se treba bojati, a gdje zaborav postaje najveća nada, što i S. kaže: *Zaborav postaje ključ za preživljavanje. Jedino što sam u logoru naučila jest važnost zaborava.*⁶² Konstantnim ispiranjem ona zaboravlja, voda kao da je liječi, ali boji se da će tolikom željom za zaboravljanjem, zaboraviti i one lijepe trenutke, bez obzira bili oni u logoru ili izvan njega. Napuštajući logor, prisjeća se: *Ona osjeća kako nešto gubi i kako će, u naporu da zaboravi ono strašno, zaboraviti i ono dobro što je vezuje za ove žene.*⁶³ Čak hodajući napokon slobodna po Zagrebu, čini joj se da je zaboravila hodati s obzirom na to da su u logoru vojnici upravljali svakim njihovim pokretom, ona i druge žene bile su samo stvari. Na kraju, nakon poroda, misli da će odlaskom od tog neželjenog djeteta zaboraviti sve doživljene traume, ali očito shvaća da će sva životna iskustva, i

⁶⁰ Ibid, str. 100.

⁶¹ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 533.

⁶² Ibid, str. 554.

⁶³ Ibid, str. 564.

negativna i pozitivna, ostati dijelom njezinog života, negdje duboko skriveni u srcu, ili možda će *biti ispisani s unutrašnje strane bedara, na trbuhu, na vratu, na grudima, u maternici*⁶⁴. Čak će i sanjati svoje silovatelje, sanjati da ih ubija, ali istovremeno i bjesnjeti jer su njezini silovatelji nju zaboravili. Tada shvaća: *Njihovim kronicima treba zaborav, ali im ga žrtve ne smiju dati.*⁶⁵

Mirza isto sanja o zaboravljanju: *Tebi je možda začudno što sam ja to sve upamtijo al vjeruje Bogu da sam ja neđe u sebi sačuvo mloge slike i da ih nikad nemerem zaboravit. A šćeo bi ja i volijo da mogu neg išta. (...) Svašta sam ja babo još upamtijo al ću ti drugi put o tom pisat.*⁶⁶

Pamtit će sve te slike koje niti jedna odrasla osoba ne bi trebala moći pamtiti, a kamoli dijete. Rat će se toliko ucrtati u njegovu životu da će čak zamijeniti drage slike, sjećanje na sam lik vlastitih roditelja, vlastite sestre.

*Više nismo ljudi, misli, logor je učinio da se više ne osjećamo ljudima.*⁶⁷ Ako proživljene sitnice, one lijepe, ostave na nama utisak, promijene nas, kako neće mjeseci, godine neljudskosti. Kako pronaći mir kada u ratu on postane pojam do kojeg pojedinac sam ne može stići? Kako se snaći i ne mrziti? Sve su to pitanja koja podjednako muče glavne junake ovih dvaju romana.

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Ibid, str. 625.

⁶⁶ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 10., 13.

⁶⁷ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 573.

Rat nas čini beskućnicima, strancima koji se nigdje ne mogu osjećati dobro jer u „svojoj“ zemlji se bojiš, a u tuđoj ili te se boje ili osjećaju odvratnost prema takvima poput tebe. Nazivaju te izbjeglicom, prognanikom, izgnanikom, azilantom, strancem, neprijateljem i slično, ne znajući da su sve to nazivi koji su ljudima dodani neovisno o njihovoj volji. Oni da su sami došli, vlastitom voljom, ne bi ih se tako zvalo. Ljudi su ljude tako nazivali, *ljudi su ljudima takvu sudbinu udesili*⁶⁸, a S. *osjeća da sada postoji upravo između dvaju mjesta, u iščekivanju, u prolazu iz jednog mjesta u drugo. Ni jedno od tih mjesta nije dom. Ljudi poput nje postoje samo u prolazu.*⁶⁹ Mirzu također nazivaju izbjeglicom, primjećujemo da ga ta riječ uznemiruje: *Ja sve mislijo Bože dragi mi ko da smo nekako obilježeni pa svak pozna odaklen smo došli.*⁷⁰ ili ... *gledaj onog malog mora da je izbjeglica iz Srebrenice da ih bogdo hoće više đavo odnijet, đe se vamo dovukoše kod tolkog svijeta, hoće oni i ukrast.*⁷¹ Mirza tada dodaje kako ga je otac učio dobrom ponašanju, kako mu je bilo neugodno na takve optužbe, ali nije ušao u raspravu, samo je pognuo glavu i nastavio svojim putem.

Rat u Bosni u S. izazvao je želju da se tamo više nikada ne vrati, bez obzira na kraj romana u kojem

68 Usp. Naikowska, Z. (1948), *Medaljoni*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske, str. 7.

69 Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 578.

70 Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 106.

71 Ibid, str. 82.

priповјedačica kaže: *Kasnije sam čula da se S. s djetetom vratila u Bosnu, u Sarajevo. Ne znam što je dalje bilo s njima.*⁷²

Mirza se u rodno selo želi vratiti samo da uzme jorgovan i da ga presadi u svoje novo dvorište. Oboje ostaju izbjeglice koje shvaćaju da vraćanje ne isključuje ni dobro ni zlo, niti uspomene, kao niti suočavanje sa strahovima. Slično kaže i Meša Selimović u romanu *Derviš i smrt: Pa u tome i jeste sve: vraćati se. S jedne tačke na zemlji čeznuti, polaziti i ponovo stizati. Bez te tačke za koju si vezan, ne bi voleo ni nju ni drugi svet, ne bi imao odakle da pođeš, jer ne bi bio nigde. A nisi nigde ni ako imaš samo nju. Jer tada ne misliš o njoj, ne čezneš, ne voliš. A to nije dobro. Treba da misliš, da čezneš, da voliš.*⁷³ Kamo odlaze ljudi bez ičega i ikoga? S. je otišla u Švedsku, Džemo, Mirzin prijatelj je otišao u Sarajevo, gdje, na Mirzino čuđenje, nema alkoholne pive, Mirza je u Travniku, ali spominje: *Svi pričaju da našije ljudi ima po butum svijetu pa bilesi i u Americi.*⁷⁴ Ljudi odlaze, bježe misleći da će im neprisutnost u toj zemlji krvi i meda⁷⁵ donijeti toliko željeni zaborav.

S., isto kao i Mirza, radije bi se vratila u prošlost, negoli razmišljala o budućnosti jer im je ona sadašnjost koju su proživljavali već bila omeđena,

⁷² Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 626.

⁷³ Usp. <http://www.gyka.com/novost/21040/mesa-selimovic-dervis-i-smrt-> (pregledano 06. veljače 2014.)

⁷⁴ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 134.

⁷⁵ Iz turskog *bal* - med, *kan* - krv (usp. Isiker, M. (2010), *Temeljni tursko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Ibis grafika, str. 15., 83.) a ujedno i naziv ratne drame u režiji Angeline Jolie.

ako ne i doslovno ucrtana. Ovako budućnost postaje nesigurna, rat može opet izbiti. S. se prisjeća kako je jedan dječčić rekao da će ubiti sve Srbe, što je navodi na razmišljanje: *Jedna je generacija iz te sobe već završila svoj život i svela ga na uspomene. Druga će rasti sa željom da se osveti. Kao da su svi oni već živi mrtvaci...*⁷⁶

Rat je njih, tako i nas, naučio da u životu ne postoji stalno mjesto i stalni ljudi. Rat nas je odredio i potom – Domovinskom ratu, Građanskom ratu u Bosni i Hercegovini, Obrambeno-otadžbinskom ratu, agresijom na Bosnu i Hercegovinu, čak se niti oko naziva rata ne možemo složiti. Druge zemlje će nas uvijek pamtit i kao Jugoslaviju ili kao ratne (ne)prijatelje, a gdje god da dođemo, stereotipno smo određeni kao konzervativni divljaci. Toliko smo drukčiji, da primjerice S. u hrvatsko-švedskom rječniku ne pronalazi riječ *logor*: *Ili možda nedostatak te riječi svjedoči o zemlji samoj, sretnoj zemlji bez logora?*⁷⁷ Ne znamo o kojem se rječniku radi, ali moramo istaknuti da Hrvatsko-švedski rječnik iz 2000. godine sadrži riječ *logor*⁷⁸. Pretpostavljamo da je nakon rata u Švedsku pristiglo dosta izbjeglica koje su utjecale na potrebu za novim riječima. Čak ni Mirza, do puta u Srebrenicu, nije znao za logore, niti čemu oni služe: *Potlje nekog vremena poče priča te kako će muškinje jal pobit*

76 Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 594.

77 Ibid, str. 596.

78 Vidi: Nussdorfer, P. A., (2000), *Hrvatsko-švedski rječnik*, Zagreb: Sims, str. 291.

jal u logore pozatvarat a ja više nijesam mogo slušat neg sam pušćo ruke nek se ljuljam i udaram u onaj narod samo da mogu držat uši začepljene više mi nije moglo u me stat.⁷⁹

3.5. Žena sam i s tim u skladu tuđa

U svakom ratu zarobljenike se odvaja, muškarci na jednu, a žene i djeca na drugu stranu, muškarci su zaduženi za muške poslove, a žene za ženske. Žena, zarobljenica u ratu, u logoru, u Bosni, čistačica je, i kuharica, i liječnica, i učiteljica i objekt ispunjavanja seksualnih hirova muškaraca. Ženu se uvijek gleda u odnosu na muškarca, čak i u *Rječniku hrvatskoga jezika* iz 1998. godine natuknica za ženu je: 1. osoba po spolu suprotna muškarcu (...) 3. osobe koje spadaju u posluđu ili u radnu snagu.; a prvi pridjevi koji joj se dodaju su *javna* i *laka*. Nadalje, imati ženu znači: a. biti oženjen, b. imati kućnu pomoćnicu, žensku osobu koja sprema kuću, imati spremačicu.⁸⁰ S druge strane, muškarac u istom rječniku nije određen kao suprotan spol ženskom spolu. Međutim, bitno je istaknuti kako u *Rječnik hrvatskoga jezika* iz 2003. godine žena u svom prvom značenju biva definirana kao: *odrasla osoba ženskog spola*⁸¹, dok ostali opisi ostaju više-manje isti.

⁷⁹ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 53-54.

⁸⁰ Usp. Anić, V. (1998), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi liber, str. 1 394.

⁸¹ Usp. Anić, V. (2003), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi liber, str. 1 861.

S. boravi u logoru okružena ženama i djecom, međutim ističe kako su one tamo: *Bezimene, bezlične, zamjenjive poput komada kruha ili sapuna. Postoje samo dvije kategorije, stare i mlade.*⁸² Postoje one koje su izgubile obitelj, svoju zemlju, ali i one koje su izgubile sebe pripadajući drugima. Nakon nekog vremena, postaje jedna od žena u tzv. ženskoj sobi, mjestu kao bordel, u koji muškarci, vojnici navraćaju po želji, uzimaju koju žele i čine nad njom, njoj, stvari koje žele: tjeraju ih da gutaju njihov urin, da tjeraju majku da gleda kako joj siluju kćer, a nakon što ih siluju, ucrtavaju im nožem krstove i SSSS (Samo sloga Srbina spasava), režu im grudi, ponižavaju ih. S. shvaća: *Našla se u skladištu žena, u prostoriji u kojoj su ženska tijela uskladištena za upotrebu muškarcima.*⁸³ Nedugo nakon prvih silovanja, S. se počinje šminkati šminkom koja je ostala iza jedne od djevojaka koja se sa silovanja nije vratila. Tu šminku gleda kao masku koja joj omogućuje da postane glumica, kojom se može praviti da se zabavlja, a u kojoj će oni zaboraviti koji im je zadatak: *Da, bit će lijepa za momke, igrat će se s njima i tako će im možda oduzeti priliku da je ponize.*⁸⁴ Iako će, kao i svaku predvečer svaka od njih misliti isto: *jesam li večeras ja na redu?*⁸⁵

⁸² Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 512.

⁸³ Ibid, str. 523.

⁸⁴ Ibid, str. 539.

⁸⁵ Ibid, str. 530.

Nakon izlaska iz logora, teško se naviknuti na slobodu jer je tijelo ostalo opterećeno teškim muškim tijelima i, bez obzira na često pranje, uprljano muškim izlučevinama, ožiljcima od noža i od spaljenih čikova. S. šeće gradom pogledavajući druge ljude, razmišljajući je li koja od žena koje prolaze logorašica, vide li ljudi na njoj žrtvu rata. Razmišlja kako će se o logorima govoriti, ali *žene će sve to slušati zatvorenih usta. (...) I same žene tako misle jedna o drugoj, gledaju se s tim pitanjem u očima. Ali o tome ne govore. Šute.*⁸⁶ Saznanje da je trudna, vraća je u prošlost, osvještava je da je i dalje u njihovoj vlasti, sada još više nego u logoru. *Tek sada razumije da žensko tijelo ionako nikada sasvim ne pripada ženi. Ono pripada drugima – muškarcu, djeci, obitelji. U ratu – vojnicima...*⁸⁷ Pogled na samu sebe trudnu stvara joj nelagodu, ogledalo joj pokazuje neku čudnu, debelu ženu, njezinu dvojnicu. Samo sanja da postane netko drugi, razmišlja čak i o promjeni imena. Gledajući Maj, susjedu u bolničkoj sobi u Švedskoj, osjeća ljubomoru jer Maj nije osjetila nelagodu prisilnog pripadanja nekom drugom: *Postoji individualni strah i individualna bol. Ali ne i sveobuhvatni užas rata u kojem ženu više ništa ne štiti od muške okrutnosti.*⁸⁸ I taj dječak, sin nepoznatog muškarca, njome vlada, određuje

⁸⁶ Ibid, str. 581.

⁸⁷ Ibid, str. 583-584.

⁸⁸ Ibid, str. 621.

njezin život, ne dopušta joj zaborav, pokorava mu se, i, sudeći po zadnjoj rečenici romana, ne napušta ga.

U romanu *Kad je bio juli* više do izražaja dolazi položaj žene u muslimanskom braku. Dobivamo uvid kako se žene boje muškaraca, bilo zbog zametnute duche, kao što je bilo u slučaju Mirzine majke, bilo radi gušenja vlastita djeteta koje je pokušala spasiti, što se primjećuje u primjeru Zibe. Mirzin otac je spavao na svom krevetu prije rata, a iznad glave bila je slika Tita, dok je majka spavala s Mirzinom sestrom, a iznad glave bila je slika s vjenčanja na kojoj otac majku nije bio zagrlio, već su im se samo glave dodirivale. Mirzin otac je bio jako strog prema njegovoj majci. Mirza se u pismima ocu sjeća da se: *...jopet mora znat ko je glava kuće i čija se sluša, da je starije muško u bešici od žene od osamdeset.*⁸⁹

Nadalje, žene koje Mirza susreće vrlo često bivaju negativno prikazane, a pretpostavljamo da je razlog u tome što se žena, muslimanka mora držati nekakvih pravila ponašanja. Ziba Mirzu nije slušala, zaklala mu je zeca, strina mu je uskratila školovanje da bi svoju kćer školovala uz objašnjenje kako Azra, kao žensko, ništa ne može bez škole, a on je jak i može zaraditi za svoj kruh. Zapravo, više puta u toku romana Mirza prikazuje strinu kao nepravednu, koja ne dijeli jednako čokoladu,

⁸⁹ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 25.

koja u svakoj prilici uzima zasluge, koja daje drugima hranu za koju je Mirza zaradio: ... *a znala je strina sakrit koju pa nekom odnijet ko je hasta. a nikad nije kazala da sam ih ja kupijo za svoje pare što sam svoijem rukama zaradijo.*⁹⁰ Stojeći u redu za pomoć izbjeglicama, Mirza primjećuje da se u toj gomili ljudi ističu žene u *kožnijem jaknama i nakićenih zlatom*⁹¹, a iz njihovih razgovora shvaća da uzimaju brašno te ga poslije razmjenjuju sa Srbima za sol.

S druge strane, tu su majke Srebrenice, žene koje se nakon rata, slično kao S., osjećaju izgubljene, žive, a mrtve. Tako ih i Mirza vidi prilikom zajedničkog slušanja političkih obećanja, svi plješću *samo one žene majke srebrenice ništa, samo gledaju nekako prazno baš ko da su davno pomrle*⁹² gledaju u nevjerici kako se političari smiju, a pakete pomoći, koji stoje uz noge, kao da ne primjećuju. Ubrzo počinju vesti u jastučice imena svojih nestalih bližnjih, a Mirza razmišlja koliko je suza osušeno na tim jastučicama. Mirza ih zapravo dobro opisuje: *Sve se poredaju jedna uz drugu i baš ko da su davnije dana pomrle onako ukočenih lica i tijela pa samo hodaju ko sjenke. Malo u koje suzu morešviđet pa se samo kameniš i sve ti naki žmarci gamižu uz kičmu.*⁹³ Žene su, bez svojih muškaraca, muževa i djece, prirodno osjećale tugu, dok

⁹⁰ Ibid, str. 137.

⁹¹ Ibid, str. 81.

⁹² Ibid, str. 83.

⁹³ Ibid, str. 155.

se muškarci s istom tugom drugačije nose. Oni ne govore o svojim jadima, vidimo to i na primjeru Mirzinog gazde, za čiju nesreću Mirza saznaje tek od gazdine žene. Mirzi ostaje pjesma Branka Ćopića *Herojeva majka*⁹⁴ koju dijelom i citira u pismu ocu, pjesma kao lijek.

Honoré de Balzac napisao je: *Tko može upravljati jednom ženom, može upravljati i jednim narodom.*⁹⁵ Jesu li možda zato vojnici silovali toliko žena jer su im one predstavljale oružje koje će im pomoći u ostvarivanju ciljeva, u ovladavanju drugim narodom? Ne, ponavljamo S.-ine riječi, radi se o *namjernom ponižavanju ljudi!*⁹⁶

3.6. Portret zločinca

Kako izgleda zločinac? Ima li on neka tipična obilježja? Je li star ili mlad? Ima li možda bradu? Rađa li se zločinac ili se zločincem postaje? Je li zločinac nužno i ubojica? *Što je čovjek ako se prepusti samo hladnom proračunanom razumu? Zločinac, teški zločinac.*⁹⁷

U romanu *Kad je bio juli*, za razliku od romana *Kao da me nema*, glavni lik osobno ne doživljava zločin, nego je žrtva zločina koji su počinjeni njegovoj obitelji,

⁹⁴ Usp. http://www.znanje.org/lektire/i25/10/05iv1021lekt/herojeva_majka.htm (pregledano 06. veljače 2014.)

⁹⁵ Usp. http://www.frazarij.com/Mudre_izreke/mudra_izreka.php?grafit_id=690&tko-moze-upravljati-jednom-zenom (pregledano 06. veljače 2014.)

⁹⁶ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 496.

⁹⁷ Usp. http://www.frazarij.com/Mudre_izreke/mudra_izreka.php?grafit_id=&grafitiPage=41 (pregledano 06. veljače 2014.)

njegovim prijateljima i susjedima. Čak nam i opisuje vojsku: ... i ona njihova pogana vojska s bradurinama i šajkačama s pušketinama a niz bedra im vise redenici puni municije i samo dreče na žene i djecu.⁹⁸ Vojska se smiruje dolaskom generala Ratka Mladića kojeg Mirza dotad nije vidio te se začudio: *Kad sam istom čuo da dolazi mišljo sam da mu to nije prezime neg da je mlad general vidiho sam onda da nije mlad al jopet nijesam znao da se tako preziva sve dok mi potlje nisu rekli.*⁹⁹ Nadalje, Mirza opisuje kako su djeca sretna što vide Mladića, budući da im je dijelio bombone, a kasnije, kada ga je vidio na televiziji, shvaća tko je on zapravo i žao mu je što ona djeca to isto ne shvaćaju.

*Pa ja nešto nikako nemrem skontat kako more bit u ratu isti onaj ko napada i onaj ko se brani, ako su isti, što bi se ubijali te kako more bit da je jednak onaj što je klao i silovo i palijo sa onijem što je branijo sebe i narod. (...) U ovom ratu su četnici bili morebit još gori od onije onda. (...) I još ne znam babo kako je nekome ono što je za vas bijeli svijet bruka i sramota za nekoga dika i ne znam više ništa pa više ništa.*¹⁰⁰ Budući da je roman objavljen 2005., odnosno kada Mladić nije bio uhićen, Mirza u pripovjednoj sadašnjosti iznosi mišljenje kako nije da ga nisu uspjeli uhvatiti, već nisu htjeli. Opet ponavlja misao sličnu ranije

⁹⁸ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 51.

⁹⁹ Ibid, str. 52.

¹⁰⁰ Ibid, str. 63-64.

navedenoj: *pa ja nešto mislim zar iko ko ima i zehru pameti i obraza more kronika gledat koinsana a kamoli junaka.*¹⁰¹

Mirza vidi i one zločine koji su posljedica samog rata, gdje siromasi postaju još siromašniji, a bogataši se još više bogate: *... ojarde malo a butum soađe se nakotijo lopov do lopova, kriminalac do Kriminalca; iz oka bi ukralo i sebi uzelo a ti jal crko jal osto, svedno im. Ovdi ti se najviše obogatila i posijala ona prijeratna fukara što se ni hljeba nije znala najest, što niđe ništa nijesu imali pa opljačkaše državu i hudi narod. Sve prave nekakve kućetine od nekoliko spratova i vozaju najskuplja auta one mercedese i kupuju svoje hotele i preduzeća i soašta a narod posla nejma, više gladan nego sit što bi ono rekli pojede samo nolko da neda krepat a zavalit se ne brani.*¹⁰²

U romanu također iščitavamo i kritiku političara, kako onih iste, tako i onih različite vjere, koji se slažu, a slažu se jer su sigurni i fizički i psihički. To je kritika politike koja je i dandanas aktualna, odnosno posvećivanje pažnje i darivanje birača netom prije izbora, dok bi ih nakon istih zanemarili. Uspoređuje se također prijašnja i pripovjedno sadašnja¹⁰³ politička situacija u kojoj Mirza prenosi izjavu jednog dječaka: *Kaže moj dedo je radio u titinoj državi pa sad ima dobru penziju i svi*

¹⁰¹ Ibid, str. 65.

¹⁰² Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 48.

¹⁰³ Ali istovremeno i realna sadašnjost.

*od nje živimo a moj babo radi za nove vlasti i ništa nejma.*¹⁰⁴

U romanu *Kao da me nema* S. analizira postupke svojih silovatelja, mučenika i zločinaca. Prvi od vojnika s kojima se susreće samo je dječak, ali svejedno ga mora slušati. U daljnjem dijelu romana, vojnici su uvijek s puškom, znojni i s cigaretom u rukama. Što više vremena provodi u njihovom okruženju, više primjećuje njihove mane: *I u tom trenutku ponovo joj upada u oči kako se nisu u stanju izražavati normalnim rečenicama, nego samo jednosložnim riječima, kao da su zaboravili govoriti. Možda i jesu. Možda se to događa ljudima u ratu...*¹⁰⁵ Suze koje liju, dok je siluju, sakrivaju njihova lica, lica zločinaca koje ni bolest žene ne sprječava da je iskoriste, a ulazeći po žrtvu uvijek silovito otvaraju vrata, kao da kvake nema. Silovatelji im uvijek dolaze pijani i ponašaju se kao da im je svejedno koju će silovati, a S. kao da ih opravdava: *Možda im je stvarno manje-više svejedno. Možda je baš u tome stvar, da im mora biti svejedno*¹⁰⁶.

Jesmo li mi zločinci ako ubijemo zločinca? S. razmišlja o tome bi li bila u stanju vojnicima to isto učiniti ili nešto slično, biti sudionikom možda, ali zaključuje da: *Moraju postojati stupnjevi krive, inače su svi izgubljeni.*¹⁰⁷ Nakon što počinje

¹⁰⁴ Ibid, str. 121.

¹⁰⁵ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 519.

¹⁰⁶ Ibid, str. 530.

¹⁰⁷ Ibid, str. 545.

intenzivnije provoditi vrijeme s Kapetanom, koji ju je prvi pozvao imenom, što nije bilo običaju odnosu vojnika prema žrtvama, dolazi u priliku ubiti ga, ali shvaća da to neće učiniti jer na njegovom licu već stoji osuda.

On ne izgleda kao drugi zločinci, a što je najvažnije, tako se niti ne ponaša. On divno miriše, nosi ispeglane košulje, obrijan je, ali zločinac je, i to vođa skupine. Razgovarajući sa S. o svemu i svačemu, samo jedanput komentira okolnosti u kojima su se našli: *Ja sam vojnik, nemam izbora. Muslimani hoće svoju državu, kao i Hrvati- i od tada više nije htio razgovarati o ratu i o njegovu poslu.*¹⁰⁸

Pri kraju romana, na putu prema Zagrebu, nakon što je neka žena zakopala netom rođeno unučće, S. shvaća: *... žene same pristaju na istu krvavu logiku po kojoj naš znači život a njihov znači smrt. I same postaju sposobne ubiti i to je pobjeda logike rata.*¹⁰⁹ Zločinac može biti svatko, prljav i čist, star i mlad, bez brade i s bradom, takav može biti rođen i takav može biti odgojen, ubojica, mučenik i silovatelj. Pa koliko ih onda na ovom svijetu ima?

3.7. Dijete nije ništa krivo

Svi smo mi nečija djeca, ali nismo svi očevi i majke. I Mirza kaže *...dobro znam da ti je teško a koliko teško to*

¹⁰⁸ Ibid, str. 556.

¹⁰⁹ Ibid, str. 574.

*razumit ne mogu nit ću ikad moć jer nikad neću bit mater.*¹¹⁰

I S. i Mirza ostali su siročad, bez obzira na činjenicu da je Mirza to postao puno, puno ranije, negoli S. Niti jedno od njih ne prihvaća da njihovih roditelja nema, bježe od takvih razgovora i takvih misli, nadaju se. Bez obzira na to, S. dijete koje nosi u sebi još ne gleda kao dijete, već ga gleda kao *tumor, biće, podstanar, teret, parazit, životinju*. G., prijateljica iz osnovnoškolskih dana koja duže vrijeme živi i radi u Švedskoj, na S.-ine riječi da će pobaciti, reagira riječima kako dijete nije ništa krivo, što u S. izaziva osjećaj nerazumijevanja. Tek nakon poroda, ugledavši dijete na svojim prsima, shvaća da to dijete nije čudovište, bez obzira na to što njegov otac, tko god on bio, jest. Počinje ju hvatati tuga jer: *Njegov život biti će određen načinom na koji je začet.*¹¹¹ Otac tog dječčića silovao ju je govoreći neka rodi Srbina, nesvjestan da dijete neće znati tko mu je otac, a majka će ga odgajati u svojoj vjeri, učiti će ga svome jeziku. Izmisliti će za njega bolju budućnost. Gledajući svoje dijete i dijete susjede iz bolničke sobe, primjećuje da su djeca slična, da na njihovim licima nema znaka da su plod zločina i da je najbolje što može jednog dana reći tom djetetu jest da nema oca. Budeći se idućeg jutra zbog dječjeg plača, refleksno ga uzima i doji, a pritom i plače.

¹¹⁰ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 112.

¹¹¹ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 620.

Veže se uz dijete.¹¹²

Mirza je rat dočekaao kao 12-godišnji dječak, nespreman, neiskusao, sam. Međutim, od početka romana gledamo ga kao izuzetno jakog u odnosu na rat, a naivnog u odnosu s drugim ljudima. Roditelji su ga odgajali da bude pošten i dobar i to više puta spominje u svojim pismima ocu, prisjeća se očevih postupaka i majčinih savjeta i toga se drži, bez obzira što njih nema. Ostavši sam sa strinom i sestričnom, bez obzira što je muško pa bi trebao biti jak, čezne za dodirom. Strina stalno miluje Azru, a očito je da Mirzi to nedostaje čim to tako često spominje.

Često se vraća u ranije djetinjstvo, uspomenama kad je otac njega posjeo na jednu nogu, a sestru na drugu te im pjevao. Solidarizira se s drugom djecom, bez obzira na njihovu vjeru, primjerice dječaku Eminu koji je na vlastite oči gledao kako je majci eksplodirala bomba u rukama, a koji je zatim zanijemio, pomaže govoreći mu da nikome nije lako. Nadalje, za vrijeme boravka u napuštenom srpskom stanu, odolijeva igrati se sa stvarima drugog dječaka, čak ni ne spava u dječakovu krevetu zato što mu se ovaj u snovima javljao pa je Mirza osjećao krivnju. Dječakovu odjeću nosi

¹¹² Žena prilikom spolnog odnosa ispušta hormon prolaktin kojim se veže uz muškarca. Druga situacija kada žena ispušta prolaktin jest za vrijeme dojenja, gdje dolazi do najvećeg emocionalnog povezivanja majke s djetetom.

isključivo jer mu je strina tako zapovjedila, dok Azra ne razumije zašto ovaj odbija uživati u toj sobi, okružen tolikim igračkama za dječake: ... *ovo je tuđe i grehota je i sramota tuđe dirat, neću ni ja, nek stoji tako kako je.*¹¹³

Najteže je vidjeti dijete u ratu, tako i Hrvatska od žrtava najviše pamt i djevojčicu u plavom kaputiću koja je danas 28-godišnja mlada majka i žena. Mirza, piše pisma ocu kao 22-godišnji mladić, ali mislima koje je imao kao dijete. Nakon što su mu roditelji i sestra ubijeni, sam se angažira, počinje raditi, zaljubljuje se i zaručuje, razmišlja o svojoj djeci koju će odgajati na isti način na koji je i on odgajan. Pjevat će im makedonsku narodnu pjesmu *Biljana platno belješe* koju je njemu otac pjevao, a istovremeno žaliti što njegova majka neće moći ljuljati unuča pjevajući: *Ljulja nana svoga pehlivana pola vlaha pola muslimana.*¹¹⁴

Očito je, Mirza piše pisma ocu prema kojem osjeća veliko strahopoštovanje, osjeća se dužnim opisati mu sve kroz što je prošao: *kad sam ti počeo pisat ja sam tad znao istinu al ti je nijesamreko da ne pomisliš kako sam potpuno poludijo pa pišem mrtvu čoku al o onu noć kad sam na televizoru poznao mater i emiru pa poletijo u džamiju jer nijesam znao đe ću onaj hodža reče da naši mrtvi*

¹¹³ Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 68-69.

¹¹⁴ Ibid, str. 154.

*nijesu mrtvi. Zato sam ti piso i bilo mi je lakše.*¹¹⁵ Kad je ostao sam, nije znao da mu je otac jedan od tisuća ubijenih u Srebrenici i jedva je čekao ispričati mu sve što je prošao, pohvaliti se kako se snašao i kako su u njemu duboko usađene sve vrijednosti kojima su ga majka i on učili. Žali što oca nema da ga pohvali, da se njime ponosi, da ga podrži i podupire, da mu da savjet, a on je ostao sam s drugima jednako samima, a ništa nije kriv. Dijete ništa nije krivo.

3.8. Ima li Boga?!

Ratovi koji su zapisani u Starom zavjetu više-manje oruđe su Božje pravde kojim on kažnjava grijeh naroda i pojedinca.¹¹⁶ Jesu li žrtve onog našeg rata onda kažnjene od strane ljudi, naroda koji je uzeo ulogu Boga? Nastavljaju li ljudi vjerovati u Boga i kad su žrtve napada, silovanja i mučenja? Nije li zanimljivo da se ljudi, vjernici ili ne, obraćaju Bogu, tražeći ga pomoć u situacijama opasnim po život? Jesmo li manji vjernici kad nam se dogodi neko zlo ili to zlo doživljavamo kao božju kaznu? Ovisi, ali ne o jačini vjere, već o jačini zločina koji je nad nama počinjen. S. samo jedanput spominje Boga, kada gleda žene koje se vesele toplom kukuruznom kruhu: *Ne jede, nego gleda kako se vesele tom komadiću*

¹¹⁵ Ibid, str. 158.

¹¹⁶ Usp. <http://hrcak.srce.hr/47325> (pregledano 06. veljače 2014.)

*svježeg kruha koji je upravo ispekla za njih, za žene koje je napustio bog. I njihov, i svaki drugi.*¹¹⁷

Mirza je odgajan u vjeri, ali je postupno gubi. Prestaje odlaziti u džamiju kada shvaća da oni koji propovijedaju dobrotu i poštenje, nisu dobri. Spominje kako hodža nije pomogao siromašnoj ženi s dvoje male djece, a itekako je imao sredstava, baš su bili istovarili hranu za potrebite. Također, kasnije postaje svjedok da imam vara svoju ženu s drugom ženom koja ima muža: *Pa ja reko sebi ako je taki glavni imam brez truni obraza i poštenja, čem će onda takav jadan i čemeran podučit svoj još jadniji džemat.*¹¹⁸ Mirza odbija živjeti s mišlju da je sve to zlo rezultat Božje želje, kazne.

Drugi ljudi oko njega drugačije razmišljaju, primjerice djed u kući na koju su Ziba i on naletjeli na početku romana, Mirza je tad vidio i dječaka Emina koji zbog proživljenog užasa prestaje govoriti: *...neg se vratim na svoje mjesto kod onog dede pa ga pitam jel emin šeno a on meni kaže i ne šeno šta je viđo. A šta je viđo jopet ja priupitam a meni će dedo – ono što je Bog dao.*¹¹⁹ Slično tome, strina se moli Bogu, a Mirza ne zna za što bi uopće molio: *Sad nešto mislim da ja ne bi znao šta bi zamolijo dragog Boga od čeg da mene sačuva. Šta mi više ima sačuvat osim ovo malo razuma*

¹¹⁷ Drakulić, S. (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International, str. 527.

¹¹⁸ Ibid, str. 39.

¹¹⁹ Ibid, str. 43.

*što mi je preostalo a ni njegov haman nejma sve se nekako u glavi
uzbunilo i uzbihuzurilo pa nekad ne znam šta je bilo prije a šta
je sad.*¹²⁰ Majka ga je učila da je Bog milostiv, ona se uvijek
molila, dok otac malo slabije, nisu mu jasne takve majčine
riječi jer zašto bi Bog takvo što dopustio ako je milostiv.¹²¹

Spominje očeve riječi kako je *Bog jedan pa je
on jednakim stvorijo sve ljude pa bi svi ljudi trebali bit
ko braća*¹²², ali vidimo da nisu, bila su, bili smo, ali
više nismo. Upitno je hoćemo li ikada ponovno biti.

¹²⁰ Ibid, str. 54.

¹²¹ Ove Mirzine misli javljaju se dva puta tokom romana.

¹²² Bazdulj-Hubijar, N. (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz, str. 23.

4. Zaključak

U ovom seminarskog radu predstavljena je kontrastivna analiza dvaju ratnih romana: *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar. Budući da se radi o autoricama, prvo smo kratko analizirali pojam ratnog pisma, odnosno ženskog ratnog pisma te uvidjeli kako za određivanje nečega ženskim ne uvjetuje spol, već poseban način pisanja, iako je jasno kako će rijetko koji autor moći napisati nešto žensko, a da ne spominjemo kako se vrlo vjerojatno isti ne bi složio da se njegovo pisanje nazove ženskim.

Žensko pismo najčešće sadrži nekoliko osnovnih karakteristika, odnosno pisano je fragmentarno, često bez uvoda i zaključka, nerijetko se poštuju gramatička pravila, a svijet koji se prikazuje ponekad je idealiziran. Osim toga, autorice ženskog pisma nerijetko ismijavaju patrijarhalni model svijeta u kojem živimo, ali na ženski način, odnosno ulaze u analizu najsitnijih detalja, omogućavajući tako čitatelju jasniji uvid u situaciju, ako ne i empatiju. Upravo je empatija jedna od osjećaja koje obuzimaju čitatelja dok čita ova dva romana, a osjećaj nakon čitanja možemo usporediti s noćnom morom, koja koliko god teška bila, utječe na nas toliko da se želimo prisjetiti, nekome drugome prepričati, analizirati. Međutim, stranice koje nam ova dva romana prenose

proizvod su stvarnih mora, i dnevnih i noćnih. Naime, i Slavenka Drakulić i Nura Bazdulj-Hubijar autorice su koje nam iznose svoja iskustva rata, bilo kao žrtve, posredne ili neposredne, autentične ili iskrivljene, radi osude ili radi terapije. Prenose didaktična iskustva, školu života, školu koje u ratu nije bilo, uče nas povijesti, jeziku, psihologiji, vjeri i, bez obzira na proživljene teškoće, uče voljeti drugoga bez obzira na sve. U romanu *Kao da me nema* najviše proizlazi trauma života žene, njezino nesnalaženje nakon što je nebrojeno puta bila silovana, dok roman *Kad je bio juli*, prenosi traumu jednog djeteta, koje mora odrasti u ratu, sam bez ikoga tko bi ga morao utješiti. Rat u očima žene, a i djeteta, ne prenosi nam broj vojnika, pobjednike i gubitnike, opis artiljerije, mjesta gdje se rat vodio. Žene i djeca opisuju rat kao užas, traumu, katastrofu kojoj nema povratka, doživljavaju ga izrazito osobno, žele mir, a ne osvetu, žele zaboraviti. Međutim, koliko god muškarci na rat gledali kao užas i traumu, oni su nekako svjesniji, ozbiljniji, možda čak i pesimističniji, nego li su to žene i djeca.

Analizirajući, detaljno čitajući nebrojeno puta ova dva romana, pretražujući različite portale, prelistavajući razno razne članke na temu rata (kojih je nebrojeno), čini se kao da rat nije završio. Mladi ljudi, na pragu života, odabiru svoje partnere ne samo po smislu za humor, izgledu, razini obrazovanja ili nečemu sličnom,

nego i po vjeri i nacionalnosti. Društvo, ponekad i obitelj ih odmalena uče kakve opasnosti nosi život u miješanom braku, od osnovnih problema u kojoj će vjeri ozakoniti svoj brak, do problema prilikom davanja imena djeci ili praznicima koje će slaviti.

Nakon čitanja ovog romana svjesniji smo da je oko nas puno djece rata, ali ne mislimo pritom na djecu koja su prisiljena preseliti se zbog rata, već na djecu kao što je S.in sin, dijete kojemu je otac nepoznanica, silovatelj ili kao Mirza, dijete koje u ratu postaje siročić. Zapravo, ova dva romana bude gorku znatiželju jer ne možemo, a da se ne zapitamo koliko je stvarne djece rata oko nas. *Kao da me nema* i *Kad je bio juli* romani su koji govore o temeljnim vrijednostima, obitelji, prijateljima i ljubavi, koje se u ratu ponekad zaboravljaju. Govore i o temama koje su i danas, u „miru“, aktualne – nasilju, siromaštvu, alkoholizmu, obiteljskim problemima i vječitom problemu drugoga, tuđega, neprijateljskoga. Ljudi se varaju ako misle da će novi naraštaji, mladi, promijeniti svijet. Možda će unaprijediti tehnologiju, razviti znanost i medicinu, ali neće spriječiti mržnju i zaustaviti ratove. Ponavljamo, rat kao da nije prestao, jer još traju suđenja i rasprave, još upiremo prstima i prozivamo, identificiramo ljude bez obzira što oni rekli. Zapravo, kao da je nebitno kako se mi sami identificiramo, drugi će nam ionako staviti etiketu, bila

Anita Kisić

ona nacionalna ili neka druga. Drugi nam sude i drugi nas određuju, a i mi, priznali to ili ne, sudimo drugima. Kao i u svemu drugome, nema boljih i lošijih, postoje samo nijanse, a čini nam se kako je najbolje biti – siv.

Popis literature

1. **Anić, V.** (1998), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi liber.
2. **Anić, V.** (2003), *Rječnik hrvatskoga jezika*, Zagreb: Novi liber.
3. **Bazdulj-Hubijar, N.** (2005), *Kad je bio juli*, Zagreb: vbz.
4. **Brešić, V.**, *Rat i književnost*. Preuzeto: <http://www.matica.hr/vijenac/498/Rat%20i%20knji%C5%BEevnost/> (pregledano 04. veljače 2014.)
5. **Čopić, B.**, *Herojeva majka*. Preuzeto: http://www.znanje.org/lektire/i25/10/05iv1021lekt/herojeva_majka.htm (pregledano 06. veljače 2014.)
6. **Drakulić, S.** (2003), *Sabrani romani*; Zagreb: Profil International
7. **Džafić, R.**, *Nura Bazdulj-Hubijar – Kad je bio juli*. Preuzeto: http://www.orbus.be/literatura/nura_bazdulj_hubijar.htm (pregledano 07. veljače 2014.)
8. **Frazarij:** Preuzeto: http://www.frazarij.com/Mudre_izreke/mudra_izreka.php?grafit_id=690&tko-moze-upravljati-jednom-zenom (pregledano 06. veljače 2014.)
9. **Hakalović, A.**, *Ima li kraja ratnom pismu*. Preuzeto: <http://www.sic.ba/rubrike/stav-esej/anela-hakalovic-ima-li-kraja-ratnom-pismu/> (pregledano 04. veljače 2014.)
10. **Hrvatski jezični portal**. Preuzeto: <http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search> (pregledano 04. veljače 2014.)
11. **Išiker, M.** (2010), *Temeljni tursko-hrvatski rječnik*, Zagreb: Ibis grafika.
12. **Jambrešić Kirin, R.** (1999), *Svjedočenja o domovinskom ratu i izbjeglištvu: književnoteorijski i antropološki aspekti. Doktorska disertacija*, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
13. **Kamenarević, E.**, *Nura Bazdulj-Hubijar – Knjige za mlade pišem s najviše izazova, moralne odgovornosti i ljubavi*. Preuzeto: <http://beta.novovrijeme.ba/?p=1020> (pregledano 04. veljače 2014.)
14. **Korljan, J.**, *Ka(k)o da me nema? Silovanje kao dokumentaristička i književna tema. Pregledni rad*. Preuzeto: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=117995 (pregledano 07. veljače 2014.)
15. **Lugarec, S.**, *Vjera i Crkva prema ratu. Izvorni znanstveni članak*. Preuzeto: <http://hrcak.srce.hr/47325> (pregledano 06. veljače 2014.)

16. **Matanović, J.**, *Od prvog zapisa do povratka u normalu*. Preuzeto: <http://www.sveske.ba/bs/content/od-prvog-zapisa-do-povratka-u-normalu> (pregledano 04. veljače 2014.)
17. **Matejčić, B.**, *Patnja kao fikcija*. Preuzeto: <http://www.h-alter.org/vijesti/kultura/patnja-kao-fikcija> (pregledano 03. veljače 2014.)
18. **Musabegović, S.**, *Pisanje o ratu*. Preuzeto: <http://www.sveske.ba/bs/content/pisanje-o-ratu> (pregledano 03. veljače 2014.)
19. **Naškowska, Z.** (1948), *Medaljoni*, Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
20. **Nussdorfer, P. A.**, (2000), *Hrvatsko-švedski rječnik*, Zagreb: Sims.
21. **Pogačnik, J.**, *Kraj feminizma i ženskog pisma*. Preuzeto: http://aquilonis.hr/dodaci/pisci_na_mrezi/pogacnik_zensko-pismo.pdf (pregledano 04. veljače 2014.)
22. **Pogačnik, J.**, *Nura Bazdulj-Hubijar – «Kad je bio juli»*. Preuzeto: <http://www.mvinfo.hr/izdvojeno-kolumna-opsirnije.php?ppar=367> (pregledano 07. veljače 2014.)
23. **Pogačnik, J.**, *Usponi, padovi i konačno dobri radovi : tema rata u suvremenoj hrvatskoj prozi*. Preuzeto: <http://www.matica.hr/hr/355/Usponi,%20padovi%20i%20kona%C4%8Dno%20dobri%20radovi/> (pregledano 04. veljače 2014.)
24. **Sandić, S.**, *Slavenka Drakulić: Pišem o temama koje me uznemiruju*. Preuzeto: <http://www.6yka.com/novost/31753/slavenka-drakulic-pisem-o-temama-koje-me-uznemiruju> (pregledano 03. veljače 2014.)
25. **Selimović, M.**, *Derviš i smrt*. Preuzeto: (<http://www.6yka.com/novost/21040/mesa-selimovic-dervis-i-smrt-> (pregledano 06. veljače 2014.)
26. **Senčar, A.**, *Drakulić, Slavenka*. Preuzeto: <http://www.books.hr/dossier/slavenka-drakulic> (pregledano 03. veljače 2014.)
27. **Tahirović, M.**, *Molila sam ih da me ubiju*. Preuzeto: http://www.zzi.at/files/tahirovic_molila_sam.pdf (pregledano 18. travnja 2014.)
28. **Tontiće, S.** (2003), *Ratno antiratno pismo*. Preuzeto: <http://www.sveske.ba/bs/content/ratno-antiratno-pismo> (pregledano 04. veljače 2014.)
29. **Zlatar, A.** (2004), *Tekst, tijelo, trauma*, Zagreb: Biblioteka razotkrivanja.

Sažetak

Anita Kisić

Pisanje o ratu – terapija ili osuda? Kontrastivna analiza romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i *Kad je bio juli* Nure Bazdulj-Hubijar

U radu se analiziraju dva ratna romana koja predstavljaju žensku viziju rata i ratne traume. Prvi roman *Kao da me nema* Slavenke Drakulić predstavlja nam traume boravka u logoru i osobito traume koje ondje doživljavaju mlade žene, čak i djevojčice, a *Kad je bio juli*, epistolarni je roman bosanskohercegovačke autorice Nure Bazdulj-Hubijar koji nam opisuje traume jednog dječaka kojemu rat oduzima obitelj i dom. Na primjeru citata iz romana, kao i mnogih drugih objavljenih kritičkih radova na temu rata i (bosanske) ratne traume, u radu se detaljno analiziraju sva polja koja su manje-više zajednička obama djelima te pokušava odgovoriti na motive pisanja takvih traumatičnih djela.

Ključne riječi: rat, Bosna, trauma, silovanje, zločinac, žena, dijete

Summary

Anita Kisić

Writing about war – therapy or conviction? Contrastive analysis of novels *As if I am not there* by Slavenka Drakulić and *Once in July* by Nura Bazdulj-Hubijar

In this paper are analyzed two war novels which presents the female vision of war and war trauma. First novel *As if I am not there* by Slavenka Drakulić presents us trauma of staying in camp and especially the trauma that experienced young women, even girls. *Once in July*, epistolary novel written by Nura Bazdulj-Hubijar, an author from Bosnia and Herzegovina, describes us trauma of one boy whom war takes family and home. The quotes from novels, as well as many others critical works written about war and (bosnian) war trauma helps in analyzing in detail every field that is more or less mutual to both of this novels, as well as trying to response to the motifs of writing that kind of traumatic work.

Key words: war, Bosnia, trauma, raping, criminal, women, child

EDICIJA A-302

Klub studenata južne slavistike A-302

Anita Kisić

Pisanje o ratu – terapija ili osuda?
Kontrastivna analiza romana *Kao da me nema* Slavenke Drakulić i
Kad je bio juli Nure Bazdulj-Hubijar

Knjiga 3

ISBN 978-953-56026-9-9

Objavljivanje knjige omogućili:

Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske
Odsjek za južnoslavenske jezike i književnosti Filozofskog
fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Urednica:

Janja Kovač

Zagreb, 2014.

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 885505